

BIHARI MIHÁLY

A szocializmusok történelmi tipológiája — az eltorzult szocializmusok jellemzői

A SZOCIALIZMUSOK A TÖRTÉNELEMBEN

Mi a szocializmus? A legegyszerűbb kérdésekre a legnehezebb válaszolni. Mi az ember? Mi a társadalom? Mi a történelem? Mi az élet? Minden kor és minden átfogó filozófia, eszmerendszer újra és újra felteszi ezeket a kérdéseket, és újra és újra megválaszolja azokat.

A SZOCIALIZMUS PLURALITÁSA

A szocializmus mibenlétét firtatva, nem kerülhetjük meg a szocializmusok átfogó (történeti és analitikus) rendszerezését, osztályokba sorolását. A rendszerező elmélet számára az elég nyilvánvaló már a kiindulásnál, hogy a *szocializmus heterogén és plurális*, sőt egymást kizáró szocializmuselméletek és -gyakorlatok összefoglaló elnevezése. Ez nem szocializmus-specifikus jelenség, mert a kapitalizmusfelfogások, eszmék és magyarázatok, továbbá a kapitalizmus gyakorlati megvalósulási szintjén ugyancsak heterogén és plurális, egymást — a gyakorlati berendezkedést és megvalósulást illetően — kizáró, egymással szembenálló kapitalista társadalmakat találunk. A marxista történelem- és társadalomszemlélet leegyszerűsítő magyarázata állította és sorolta be olyképpen a társadalmi alakzatokat, hogy az összes eddig ismert társadalomalakulatok kizákmányoló, elidegenedett, embertelen társadalmi formációk és csak a vele szembeállított marxi-szocialista társadalom az emberhez egyedül méltó társadalmi berendezkedés. Ez a szimplifikált társadalom- és történelemmagyarázat sorolta egy csoportba a szocializmust megelőző társadalmakat, és állította vele szembe a homogén — egységes marxi-szocialista társadalmat. Holott elég nyilvánvaló és könnyen belátható, hogy minden társadalmi formáción (és eszmerendszeren belül is) a társadalmi-gazdasági-politikai gyakorlat sokféle változata, alfaja alakult ki, tehát nincsenek homogén, unifikált társadalmi formációk. A társadalmi-gazdasági-politikai formációk heterogének, plurálisak, gyakorlati megvalósulásuk tekintetében éppen úgy, mint a rájuk vonatkozó társadalommagyarázatok és eszmerendszerek szintjén.

Gondoljunk csak a társadalmi-politikai berendezkedések első nagy rendszerezőjére, Arisztotelészre, aki a görög városállamok alkotmányos berendezkedését vizsgálva megállapította, hogy ugyanazon uralmi rendszernek létezik jó és rossz, megfelelő és eltorzult változata. Így a monarchia megfelelő formája a *királyság*, melyben az uralkodó a nép javát nézi, eltorzult változata a *türransz*, ahol a zsarnok saját hasznát keresi. A kevesek uralmának megfelelő

forma az *arisztokrácia*, amelyben a kevesek, de a legjobbak uralkodnak, és ennek eltorzult változata az *oligarchia*, amelyben a lezüllött kisebbség uralma valósul meg. A népuralom megfelelő, jó változata a minőséget hordozó többség hatalmának érvényesülése a törvények uralma alatt, amit Arisztotelész *politeiának* nevez, míg a többség, a népuralom eltorzult változata a *demokrácia*, amelyben a vagyontalan szabadok többsége uralkodik, állandóan felrúgva a törvények érvényesülését. A nagy rendszerezők elmélettörténeti példáját folytathatnánk Montesquieuvál, Machiavellivel, Max Weberrel, Hans Kelsennel és Blochhal. Mindenesetre megállapítható, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedéseket és a rájuk vonatkozó eszméket, ideológiai rendszereket tudományos tárgyilagossággal elemzők számára evidencia volt, hogy minden gazdasági-politikai berendezkedés és elméleti rendszer megvalósulhat jó és rossz, megfelelő és torz formákban. Miként a modern kor nagy eszmerendszerei és a nekik megfelelő társadalmi gyakorlat — a *liberalizmus*, a *konzervativizmus* — is létezik, illetve megvalósult megfelelő és torz, helyes és elfogadhatatlan formákban is, ugyanúgy a modern kor harmadik nagy eszmerendszere és társadalmi gyakorlata, a *szocializmus* is heterogén és plurális eszmék, szocializmusfelfogások és szocializmusgyakorlatok heterogén és plurális rendszere. Sőt a három nagy eszmerendszer és gyakorlati politika is hatott egymásra, különböző formákban keveredtek. A szocializmus mibenlétére irányuló kérdésre tehát az első válaszuk az, hogy *sokféle szocializmus van*, sokféle — egymást az elvek, az értékek, a célkitűzések szintjén éppen úgy, mint a gyakorlati megvalósulás szintjén kizáró, tagadó, összeegyeztethetetlen — szocializmuseszmé, -felfogás és szocializmusgyakorlat létezik. A *szocializmus*, *mint eszme* és a *szocializmus*, *mint gyakorlati társadalmi berendezkedés* egyaránt heterogén és plurális. A különféle szocializmusok elkülönítése és megkülönböztetése érdekében alakultak ki a jelzős szerkezetű *szocializmuselnevezések*: utópista és reális vagy gyakorlati szocializmus, demokratikus szocializmus, liberális szocializmus, diktatórikus és despotikus szocializmus, államszocializmus, keleti és nyugati szocializmus, létező szocializmus, népi szocializmus, nemzeti szocializmus, pluralista, emberarcú szocializmus stb.

A SZOCIALIZMUSOK TÖRTÉNETI ÉS ANALITIKUS TIPOLÓGIÁJA

A szocializmusok történeti és analitikus rendszerezése során egyrészt *elméleti és másrészt gyakorlati szocializmusokat* különböztethetünk meg.

I. ELMÉLETI SZOCIALIZMUSOK

Elméleti szocializmusoknak azokat a több mint 150 év alatt megfogalmazott nézeteket és elméleteket nevezzük, amelyek viszonylag koherens gazdasági és politikai elvekből, értékekből, célkitűzésekből építkeznek, és természetesen hatottak egymásra is ezek a szocializmuselméletek, és közvetve hatottak a gyakorlatra, sőt hatásuk kimutatható a (neo)konzervatív és a (klasszikus) új liberális eszmékre is, de domináns társadalomszervező szerepük nem volt, vagy legalábbis eddig nem volt.

1. Az utópista szocializmusok

Ide tartoznak a XIX. századi „nagy elméletek”, Saint-Simon, Owen, Fourier eszméi, a proudhoni kispolgári-utópista szocializmus. Napjainkban figyelhetjük meg a „pozitív utópizmus” megjelenését, s ennek neoutópista-szo-

cializmus felfogását. Ez a gondolat- és eszmekör ma még a szocializmuselméletek perifériáján jelentkezett csak, főleg Angliában.

2. Marx és Engels filozófiai szocializmusa

Marx és Engels kommunizmus-szocializmus elmélete két fő tartópilléren nyugszik. Egyfelől koruk, a XIX. századi kapitalizmus kritikája alapján kialakított szocializmusképből, ami lényegileg a kapitalista berendezkedés mechanikus tagadásából áll össze. (A piaci társadalom helyett piac nélküli társadalom; az áruviszonyok helyett az áruviszonyt megszüntető gazdaság; az államilag szervezett társadalom helyett állam nélküli társadalom; a jogrendszer szabályozó szerepe helyett jog nélküli társadalom; a kizsákmányoló társadalom helyett kizsákmányolásmentes társadalom; az elidegenedés társadalma helyett az elidegenedést megszüntető társadalom; a dolgok és intézmények uralma helyett közösségi társadalom stb.) A marxi—engelsi kommunizmus-szocializmus felfogás másik pillére Marx filozófiai antropológiája. Az ember nembeli lényegi erőinek történelmi kifejlődése során az egyes individuumok egyre magasabb szinten sajátítják el és szabadítják fel önmagukban is — tehát nemcsak az összemberiség szintjén — az ember nembeli lényegi erőit.

E két nagy elméleti alapra támaszkodó szocializmust azért tekintem elméleti szocializmusnak, mert sem az első, sem a második cél- és elvrendszer nem valósult meg. Az első elv- és célrendszer megvalósíthatatlannak bizonyult, a második cél- és értékrendszert pedig éppen a marxi elméleti és politikai (osztályharc- és forradalomelméleti) elképzelések alapján szerveződő politikai gyakorlat tagadta meg, és tette lehetetlenné a Marx által összegezett nembeli lényegi erők felszabadítását és kibomlását. (Munkavégző képesség, tudatosság és a tudati megismerés elvi korlátlanlansága, társadalmiság, szabadság, univerzalitás.)

3. Népi és harmadikutas szocializmusok

A bolsevizmust és a fasizmust, továbbá a klasszikus kizsákmányoló kapitalizmust és az elnyomó államszocializmust egyaránt tagadó elméletek szocializmusfelfogása tartozik ide, így Németh László minőségelmélete alapján megszerkezett szocializmus, a kert-Magyarország elképzelés, az agrárszocialisták és a népi írók parasztságközpontú szocializmusa.

4. Az eurokommunista szocializmus

Az olasz és a spanyol eurokommunizmus a 70-es években kialakult eszmrendszer, ami részben elméleti tagadása és kritikája a Szovjetunióban és a szocialista országokban kialakult szocializmusoknak (a bürokratikus tervgazdálkodás, a monopolisztikus egypártrendszer, az emberi jogokat háttérbe szorító proletárdiktatúra, a demokratikus centralizmus, az ideológiai dogmatizmus stb.), részben a Nyugat-Európában kialakult és néhány kapitalista országban érvényesülő demokratikus szocialista gyakorlat ötvözése, megőrizve az eredeti szocialisztikus eszmei gyökereket. Ez a típusú eurokommunista szocializmus sehol nem valósult meg eddig, s mint politikai eszme és értékrendszer hat a politikai gyakorlatra, de domináns társadalomszervező szerepe egyetlenegy országban sincs.

5. Kelet-közép-európai demokratikus (emberarcú, pluralista) szocializmus

A sztálini és poszt sztálini diktatórikus szocializmusok elutasításán és a nyugat-európai demokratikus szocializmusok elveinek, cél- és értékrendszerének az elfogadásán alapuló nézetrendszer a demokratikus szocializmus Kelet-Közép-Európában, s mint ilyen, csupán pozitív utópiának tekinthető ma még. Mint pozitív és aktivizáló utópia, lehetséges jövőkép, önálló történelmi és választható szocializmusmodell, ami a mai szocializmusok egyértelmű és teljes tagadását jelenti.

Választható történelmi alternatíva, de a megvalósulása nem történelmi szükségszerűség. Ezért ma még csak elméleti szocializmus, amely gyökeresen tagadja és összeegyeztethetetlen az eddigi diktatorikus, a gyakorlatban megvalósult államszocializmusokkal, de még sehol sem alakult ki, mint létező társadalmi rendszer.

II. GYAKORLATI SZOCIALIZMUSOK

A gyakorlati szocializmusok közé azok a társadalmak sorolhatók, amelyekben a szocializmus valamelyik eszme-, cél- és értékrendszere a gyakorlatban *domináns*, vagy *kizárólagos* és *egyedüli társadalomszervező* tényezőként érvényesül. A gyakorlati szocializmusokat a *politikai* és a *gazdasági rendszer* belső jellemzője alapján külön-külön is csoportosíthatjuk.

A politikai hatalom és berendezkedés jellege alapján:

A) Totalitáriánus diktatórikus szocializmusok

1. Nemzeti szocializmusok — szociálfasizmusok

Ide tartoznak az olasz, a német, a spanyol nemzeti szocializmusok, amelyek mindegyike megőrizte a gazdaság kapitalista tulajdoni rendszerét, a piaci gazdálkodást.

2. A despotikus vagy diktatórikus államszocializmusok

a) Ázsiai despotikus államszocializmusok: a Szovjetunió a sztálini időszakban, Kína, Észak-Korea, Észak-Vietnam, Etiópia, a Pol-Pot rendszer.

b) Kelet-közép-európai (keveredett struktúrájú és dominánsan az európai politikai kultúrára épülő) despotikus szocializmusok: az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Albánia, Bulgária, Jugoszlávia a második világháború utáni „fordulattól” az 1950-es és 60-as években.

A kelet-közép-európai szocializmusok főleg az 1970-es évtizedben *jelentősen differenciálódtak*. Volt, ahol leépültek az ázsiai despotizmusra jellemző hatalmi struktúrák, felbomlottak, illetve átalakultak a merev ideológiai doktrínák, új hatalmi struktúrák alakultak ki. Ezért történetileg és a komparatív elemzés alapján három gazdasági és politikai-hatalmi berendezkedést különböztethetünk meg:

— Túlélő despotikus államszocializmusok, posztálini diktatúrák: az NDK, Csehszlovákia, Bulgária és Albánia, a legutóbbi időkig.

— Fasisztoid despotikus államszocializmus: Románia.

— Liberalizált és mérsékelt államszocialista diktatúrák: Magyarország és Jugoszlávia.

B) Pluralista-demokratikus szocializmusok

1. A nyugat-európai szocialista vagy szociáldemokrata pártok irányítása vagy jelentős befolyása alapján megszervezett *demokratikus szocializmusok*: az NSZK és Svédország, Spanyolország a 80-as években.

2. Ma még csak mint aktív utópiáról, választható történelmi alternatíváról beszélhetünk Magyarország és Lengyelország esetében, ahol *esély van* a liberális, demokratikus szocializmus megteremtésére. Ez a szocializmus történelmileg posztkommunista társadalomként alakulhat ki, cél- és értékrendszerében közelítve, azonosulva a nyugat-európai demokratikus szocializmusokhoz, de nyilván azoktól el is térve.

A gazdasági integráció szervező elve alapján megkülönböztethetünk:

A) *A piac integrációja*, a szabad vállalkozás érvényesülése és a szociális biztonságot garantáló szociális-szolgáltató állam közreműködése alapján szervezett szocializmusokat: Svédország; Spanyolország a 80-as években.

B) A *bürokratikus tervgazdálkodáson* és kizsákmányoláson alapuló túlállamosított szocializmusok.

Ennek modifikált változata a racionalizált tervgazdálkodáson alapuló, bizonyos piaci elemeket engedő szocializmus, mint például a magyar és a jugoszláv szocializmus a 70-es évektől. A túlállamosítás és a bürokratikus kizsákmányolás továbbérvényesülése miatt ezek azonban csak történeti módosulásai a korábbi szocialista gazdálkodásnak, ezért nem indokolt önálló csoportba sorolni őket.

Összefoglalva: megállapíthatjuk, hogy a történelemben az elmúlt majdnem két évszázadban mind a szocializmusnak, mint eszmeáramlatnak, mind a szocializmusnak, mint gyakorlati társadalmi berendezkedéseknek sokféle és történetileg is módosuló változatai és alcsoportjai alakultak ki. A gyakorlati szocializmusok két szélső pólusa körül elhelyezkedő társadalmak mind politikai, mind gazdasági szervező elveik, cél- és értékrendszerük, de legfőképpen azok gyakorlati megvalósulása tekintetében egymással össze nem egyeztethető formákat, rendszereket alakítottak ki. Egyik póluson a szocializmusok eltorzult, történelmileg zsákutcának bizonyult rendszerei alakultak ki: bürokratikus kizsákmányoló, despotikus vagy diktatórikus tartalommal, míg a másik póluson a szocializmus történetileg kialakult cél- és értékrendszerének megfelelő demokratikus, a piacgazdálkodáson, a szabadvállalkozáson és a tulajdoni egyenlőségen alapuló, továbbá a magántulajdonon alapuló kizsákmányolást a szociális kötelezettségeit teljesítő állam szerepével enyhítő szocializmusok alakultak ki.

A DIKTATÓRIKUS ÉS KIZSÁKMÁNYOLÓ SZOCIALIZMUSOK FORMÁCIÓELMÉLETI ÉS TÖRTÉNETI JELLEMZŐI

A történelemben eddig kialakult szocializmusokat több szinten, többféle absztrakciós szinten és dimenzióban vizsgálhatjuk. Az egyik legnehezebb feladat a formációelméleti, politikai-filozófiai és történelmi megítélése a kelet-közép-európai szocializmusoknak.

A Kelet-Közép-Európában és a Szovjetunióban kialakult *szocializmusok* társadalmi és történelmi jellemzőit és helyét illetően a következő téziseket fogalmazhatjuk meg:

1. Az eltorzult szocializmusok *posztkapitalista*, vagyis a kapitalista társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedést követő társadalmi formációk. Lényegileg a kapitalista társadalmak *mechanikus* (antidialektikus) tagadásának tekinthetők. Az, hogy az eltorzult szocializmusokat posztkapitalista, a kapitalizmus utáni társadalmaknak nevezzük, nem jelenti azt, hogy a kapitalista társadalmak történelmi fejlődése során el kell hogy jussanak, vagy eljutnak ebbe a típusú posztkapitalista társadalmi formációba. Sőt, ma már nyilvánvaló, hogy a kapitalizmust mechanikusan tagadó társadalmi berendezkedés, a posztkapitalista, eltorzult *szocialista* társadalom *történelmi zsákutca*.

2. Az eltorzult szocializmusok *kizsákmányoló társadalmak*. Az eltorzult szocializmusok kizsákmányoló tulajdonának lényege, egyfajta bürokratikus redisztributori tulajdonlás. Ez a tulajdoni forma a kapitalista magántulajdonon alapuló kizsákmányoló tulajdont váltotta föl. Létrehozta a gazdasági-piaci jellegű magántulajdon mechanikus tagadásaként a politikai-hatalmi jogosítványokon és pozícion alapuló bürokratikus kizsákmányoló tulajdont. A bürokratikus államosított kizsákmányoló tulajdon legfőbb jellemzői:

— a piaci magántulajdon kisajátításával jön létre;

— a bürokratikus redisztributori tulajdon egyfajta sajátos kollektív tulajdon abban az értelemben, hogy a tulajdonosi funkció nem a bürokrácia egyes személyeit illeti meg, hanem magát a bürokráciát, amelynek központi elosztó és újraelosztó funkciójából fakad tulajdonosi jogosítványa. A tulajdon feletti rendelkezés egészével a redisztributori funkciót ellátó bürokrata réteg rendelkezik;

— az úgynevezett szocialista szövetkezeti tulajdon lényegileg csak modifikált változata a bürokratikus redisztributori tulajdonnak, attól lényegesen nem különbözik;

— a redisztributori bürokratikus tulajdon jogosítványai a redisztributori politikai hatalmi funkcióból erednek, az ideokratikusan meghatározott társadalmi-gazdasági berendezkedés a politikai racionalitás alapján működik, a gazdasági-tulajdonosi hatalom alapja a politikai hatalom.

Az államcsírtott redisztributori bürokratikus tulajdon lényegileg tehát egy speciális kizsákmányoló tulajdon, amelynek személyi köre egyértelműen nem állapítható meg, illetve a politikai-hatalmi funkciókban bekövetkező személyi változásokkal együtt változik. A tulajdonosi funkciókat ellátó redisztributori bürokrácia egyes alanyai nem tulajdonosok, de a tulajdon irányításával, felhasználásával, a megtermelt nemzeti jövedelem feletti rendelkezéssel kapcsolatos tulajdonosi jogosítványokkal maradéktalanul rendelkeznek. Ennek a tulajdonlásnak a lényege nem a gazdasági-piaci viszonyokban jelenik meg. Az egyes tulajdonosi részjogosítványokat gyakorlókat a *személyi függőségeken* alapuló redisztributív funkciót ellátó *hatalmi hierarchia köti össze* és készletti őket együttműködésre. A bürokratikus redisztributív tulajdonlás lényegi funkciói nem a mikropolitikai folyamatokban, hanem a makropolitikai és makrogazdasági folyamatokban mutatkoznak meg.

A bürokratikus redisztributori tulajdon kisajátítása, a társadalmi tulajdon megteremtése az egyik alapvető feltétele a létező szocializmusok formációváltással együttjáró átalakításának. A kizsákmányolómentes tulajdonlás kialakításának lényege egy osztott tulajdoni rendszeren alapuló társadalmi tulajdon, és emellett az állami és a magántulajdon sokféle és sokszínű formáinak a kialakulása.

3. Az eltorzult szocializmusok politikai-hatalmi berendezkedését illetően többféle szakaszt különböztethetünk meg. Ha a magyarországi szocializmust vesszük alapul, akkor a szocializmus Magyarországon despotikus (fél)ázsiai berendezkedésként alakult ki. Az ázsiai államberendezkedés jellemző ismérvei: a hierarchikus kapcsolatok túlsúlya, a horizontális kapcsolatok hiánya, a társadalom politikai megszervezettsége, az ázsiai típusú kollektív kizsákmányolás és tulajdonlás, meghatározó módon hatották át a magyarországi szocializmust.

A szocializmus politikai rendszerének alakulását figyelembe véve Magyarországon *négy* jól elkülönülő szakaszt különíthetünk el.

a) Az első a *despotikus szocializmus* szakasza 1947—48-tól 1956—57-ig. Kivétel és önálló történelmi szakasz az 1956-os politikai forradalom időszaka 1956. október 23. és november 4-e között.

A despotikus szakaszban az ország *teljes lakossága a totális kiszolgáltatottság* állapotába került. A *politika* — a legfelső vezetés és a tömegekkel manőverezés szintjén egyaránt — *kriminalizálódott*. A politizálás rendszertipikus, mindennapi és tömeges eszközévé vált a bűncselekmények elkövetése.

Az egész társadalom totális kiszolgáltatottsága és a kriminalizált politika

megszüntetett mindenféle társadalmi ellenállást, így a politikai vezetés akarata abszolutizálódott, megállíthatatlannak tűnő öngerjesztő folyamatokat indított el és vált maga is ezen folyamatok foglyává.

b) A második politikai szakasz a *diktatórikus* szocializmus időszaka 1956. november 4-étől 1962—65-ig. Ebben az időszakban még teljes volt az egyes egyének kiszolgáltatottsága. Ez legfőképpen az 1956—62-es időszak bosszúálló, példátlanul könyörtelen és tömeges diktatúrájában jelentkezett, amely a sztálinista diktatúrát restaurálta.

c) A harmadik szakasz az *enyhített diktatúra*, a *liberalizált ideokrácia* és a *racionalizált tervgazdaság* időszaka. A Kádár-korszak kiteljesedése és sikerévtizedei egyúttal a sajátos „magyar út” kialakulását is jelentették, jelentősen eltávoldva a többi szocialista ország politikai berendezkedésétől.

d) A 80-as évek elején, de főleg 1985 után válik erőteljesen érzékelhetővé a teljes bomlás, az erózió, a válságok kummulálódása a magyar társadalomban. A monolitikus pártközpontú hatalom lényegileg 1989-re szétesett, a rendszerváltás szükségszerűsége nyilvánvalóvá vált.

A szétesett *monolitikus hatalom* utóvédharca közben a társadalom elindult a demokratikus politikai rendszer kialakítása és a rendszerváltás felé.

4. Az eltorzult szocializmusok szervezőelve az *ideokratikus társadalom*, ami eszmei, politikai-ideológiai elemeken alapul.

a) Az ideologikusan elgondolt és ezen ideológia jegyében megszervezett társadalom és kialakult társadalmi gyakorlat egyik összetevője Marx megvalósíthatatlan, filozofikusan utópisztikus, nem realizálható társadalmi elgondolásán alapul (a piac megszűnése, az állam és a jog elhalása, érdekantagonizmus nélküli, homogenizálódó társadalom).

b) Az ideokratikus társadalomkép markáns összetevője a marxi forradalmi elképzelésekkel szakító „leggyengébb láncszem” lenini elmélete: a legfejlettebb kapitalista társadalmi rendszerekben, lényegileg a második világháborút lezáró katonai helyzet alapján kialakult szocialista birodalom.

c) A hatalmat birtokló apparátus ideológiailag végtelenül leegyszerűsített ember-, társadalom-, gazdaság- és kultúráképe áll össze egy olyan kívánatos szocializmusképpé, amelynek jegyében a „valóság megerősökölése” azután bekövetkezett. A politikai az ideológiailag elgondolt, kívánatos társadalomkép bázisáról állandó harcot folytatott a társadalom ellen. Állandósult az „ideológiai hadiállapot” a politikai vezetés és a társadalom tagjai, az objektív tények és viszonyok között.

5. Az eltorzult szocializmusok a *politikai rendszer által túldeterminált* társadalmak. A társadalmi totalitáson belül a túlsúlyos domináns társadalmi alrendszer, résztotalitás a politikai rendszer. A politikai rendszer primátusa megkérdőjelezhetetlenül érvényesült, a politikai hatalom logikája és akarata (mindenféle más jellegű politikai hatalom és akarát korlátozása nélkül) extenzíve kiterjedt a társadalom minden alrendszerére, és megkérdőjelezhetetlenül érvényesült.

A MARXIZMUS, A BOLSEVIZMUS ÉS A DIKTATÓRIKUS SZOCIALIZMUSOK VÁLSÁGA

A Szovjetunióban, Kelet-Közép-Európában és Ázsiában 70, illetve 40 éve kialakult eltorzult szocializmusok mindegyike válságba jutott. A részleges reformok — elsősorban Magyarországon, Lengyelországban és Jugoszláviában —

előkészítették a *békés átmenetet*. A részleges reformokat elutasító országokban (NDK, Csehszlovákia, Románia) robbanásig feszült helyzet alakult ki, kétségessé téve a békés, tervezett és irányított rendszerváltás alternatíváját. A történelmi zsákutcának bizonyult eltorzult szocializmusok három fő válságterülete, amelyekből a további válságkomplexusok fakadnak: a *marxizmus*, mint politikai ideológia, a *bolsevik politizálás* és politikai gyakorlat, továbbá e kettő egymásra találásából fakadó eltorzult *szocializmus* került válságba.

A magyarországi rendszerváltást célzó békés átmenetben, a történelmi méretű rendszerválság ezen három összetevője a legfőbb veszély és a megszüntetendő válsággóc.

1. Válságba került, de ennek ellenére még ma is reális veszély az egyetlen ideológia jegyében megszervezett társadalom, amely zárójelbe teszi és kiktatja a társadalom folyamataiból a józan ész, az emberi értékeket, a társadalom racionális szervező elveit. Mindezeket egyetlen ideológiai rendszer tételeivel helyettesíti, az *ideológia kíméletlen uralma jegyében* szervezi meg a társadalmat.

A marxizmusnak — a diktatórikus szocializmusokat leszámítva, amelyekben kizárólagos uralmát ma is érvényesítik — ma már csak filozófiatörténeti jelentősége van. Nyilvánvalóvá vált, mert 100 éve folyamatosan bizonyították *elméletileg*, és 70 éve a *gyakorlatban is*, hogy a marxizmus társadalommagyarázata egyoldalú, részlegesen igaz, magyarázó és igazságértéke nem több, mint a többi múlt századi társadalomelméleté. A marxi kommunizmus *negatív utópia*, megvalósíthatatlan és elfogadhatatlan jövő, de nem azért elfogadhatatlan, mert megvalósíthatatlan, hanem azért megvalósíthatatlan, mert elfogadhatatlan. A történelem és a társadalmak nem úgy fejlődtek, ahogyan azt Marx elgondolta. Ma már elméleti anakronizmus osztályharcelmélete, a kapitalizmus törvényszerűségeinek marxista magyarázata, forradalomelmélete, a munkásosztály vezető szerepéről vallott utópiájá, a piac, az állam, a jog elhalásáról, a társadalom és az érdekek homogenizálódásáról vallott elképzelései. Ezek *nem mai felismerések*, sem a filozófiában, sem a politikaelméletben, sem a politika gyakorlatában. Ezt a *kritikai tudást* azonban 40 évig nem ismerhette *el és fel* a magyar társadalom, nem válhatott mindennapi tudásunk és meggyőződésünk természetes részévé, az emberek magatartását befolyásoló tudássá és felismeréssé.

A leegyszerűsített, majd agyonreformált és magyarázott marxizmusok és marxinterpretációk évtizedei után, *meg kell szabadulnunk* a józan ész és a kételkedés szabadságát béklyóba záró ideológia uralmától. Ez ma már nyíltan megvallott tömegigény, tömegakarát. De élnek és szerveződnek az ideokratikus politikai akaratok ma is, a marxizmus talaján éppúgy, mint az új típusú, nemzetboldogító és kizárólagosságra törekvő ideológiák képében. Ezért tehát *reális veszély* ma is az *ideokrácia*, az egyetlen helyesnek kikiáltott ideológia uralma, ami zárójelbe teszi a józan ész, a teremtő akaratot, a demokrácia értékeit egyaránt. Ideokratikus társadalom persze nemcsak a marxizmus alapján szervezhető meg, és nem is a marxizmus a veszélyes önmagában, hanem a szimplifikált marxi tételeket uralkodóvá tévő bolsevizmus.

2. Válságba került azonban a *bolsevizmus* is, a bolsevista kommunisták politikája, „szervezeti fegyverük” a bolsevik típusú párt és a bolsevista politikai morál.

A bolsevizmus a politikának rendelt alá mindent. Hittek és hisznek még ma is szervezett politikai erők a politika, a szervezett politikai hatalom min-

denhatóságában és omnikompetenciájában. A politika kisajátításából, a hatalomgyakorlás kizárólagosságából, a marxizmus egyedül helyes és igaz voltába vetett hitből táplálkozva, elhitték és elhittették *magukról és egymásról*, hogy a társadalomban történelmi-politikai elitet, élcsapatot alkotnak, mindenben és mindenkel szemben *eleve igazuk van és igazuk is lesz* mindig. Éppen a legkorlátoltabbak voltak a legjobban meggyőződve arról, hogy a mindent tudás birtokába jutottak, és ezt a tudást meg kell osztaniok mindenkivel, akár akarja, akár nem, ha kell, erőszakosan kívülről bevive a társadalmi tudatba az egyedül helyes eszmét. Ebből táplálkozik politikai agresszivitásuk, hatalmi gög-jük, ideológiával korlátolt tudásuk magabiztossága.

A történelmi küldetéstudat, az élcsapatfelfogás és önkép, az egyedül igaz és helyes ideológia birtoklásának hite, egy végletekig centralizált szervezetben integrálódva, elhítette a *bolsevik típusú kommunistákkal*, hogy mindent lehet, csak akarni kell, hogy mindenkivel szemben lehet, sőt *kell* vállalni történelmi messianisztikus küldetésüket. Az ideológiai fetisizmus pártfetisizmushoz, az pedig személyek fetiszálásához vezetett. A politikai akarat mindenhatóságába vetett hit, a hatalom mindenáron való megszerzésének és megtartásának igénye a *hatalom imádatához vezetett*.

A bolsevizmus politikai onnipotenciája, a politikai akarat „szertelenné” tétele a politika mindenféle morális kötöttségét felrúgta. Sőt, morálisan annál értékesebb és igazabb volt egy tett, minél inkább a „végcél”, a marxi kommunizmus felé mutatott, taktikai elemmé változtatva a „végcél vonzásában” a morált, a jogrendszert, a társadalom egyéneit, milliók életét és halálát, birodalmak, népek, etnikumok és országok sorsát.

Az erkölcsi szabályok és elvek, az emberi értékek kötöttségétől megsza-badított politika, a politikai voluntarizmus jegyében *moráltalanította és kriminalizálta a politikát*. A politizálás mindennapi eszközeivé váltak a félelemből, küldetéstudatból előre megtervezett bűncselekmények ezrei, a totális erőszak és kiszolgáltatottság, egy ideológia, a történelmi küldetéstudat és a hatalom szédítő imádatának vonzásában.

Ez a morál, a bolsevista pánpolitizmus, a történelmi küldetéstudat szervezte életünket negyven évig, juttatta az országot oda, ahol vagyunk, és kíván jövőnket szervező politikai erőként fennmaradni. A veszély tehát reális, elhárítása történelmi felelőségünk és demokratikus feladatunk. Bízom abban, hogy olyan demokratikus Magyarországot teremtünk meg, amelyben a politikai veszélyeket *demokratikusan tudjuk elhárítani*.

3. Válságba került a *diktatórikus szocializmus is*, mint a *marxi ideológia* és a *bolsevik politizálás* történelmi egymásra találása, társadalmi megtestesülése. Negyven évvel ezelőtt ezt a történelmileg *életképtelen* társadalmi rendszert erőszakolták az országra külső és belső erők.

A diktatórikus szocializmus despotikus politikai rendszere egy sajátos *bürokratikus kizsákmányoló tulajdonnal* párosult, kiiktatva a gazdaságból és a társadalom életéből szinte minden racionális szervező elvet, emberi értéket, történelmileg helyesnek és életképesnek bizonyult intézményeket.

A megvalósult despotikus-diktatórikus szocializmusok *kizsákmányoló társadalmak*, amelyekben a kizsákmányolás mellett ugyanakkor még a *gazdasági racionalitás sem* érvényesülhetett az ideológiai premisszák és kötöttségek miatt. A tőke és a nemzeti jövedelem felett egy központi elosztó és újraelosztó oligarchikus *politikai bürokrácia* rendelkezett, pazarló módon gazdálkodva, nap mint nap újratermelve a hiányt, nemcsak kizsákmányolva a

munkavállalókat, de még önkizsákmányolásra is készítette őket. Az önkizsákmányolás szabadsága a kádárista liberalizált és racionalizált diktatúra nagy találmánya. Ez a találmány ma *politikai nosztalgiák* forrása és a *reformellenes demagógia* alapja.

AZ ELTORZULT SZOCIALIZMUSOK TÖRTÉNELMI HELYE ÉS PERSPEKTÍVÁJA

A létező szocializmusok történelmi zsákutcának bizonyultak, több ok miatt. Ezek válságtársadalmak, lelassult innovációval, beszűkült és korlátozott tanulási képességgel. A szocializmus évszázados eszméjéhez, értékeihez méltatlan *eltorzult* társadalmi berendezkedést hoztak létre.

A létező szocializmusok 70-, illetve 40-éves történelme bebizonyította, hogy fejlődésre mérsékelt módon ugyan képesek, de a fejlett társadalmak utolérésére, azokhoz való felzárkózásra alkalmatlan társadalmi berendezkedések. A kelet-közép-európai szocializmusok oktrojált, külső minta alapján jöttek létre. Az oktrojáció által érintett országok szerves fejlődése ezzel megszakadt.

A létező szocializmusok részlegesen reformálhatók ugyan, gazdaságuk racionalizálható, ideológiai-politikai szféráik mérsékelten liberalizálhatók, a politikai hatalmi berendezkedésük enyhített diktatúra formájában is megszervezhető. A reform azonban a rendszer egésze által korlátozott és részleges reform lehetett csak, amelynek előrehaladása egyre élesebben mutatja meg a rendszer *egészének* a megreformálhatatlanságát, a rendszerváltás történelmi szükségszerűségét.

AZ ELTORZULT SZOCIALIZMUS LEHETSÉGES JÖVŐJE MAGYARORSZÁGON

Az eltorzult szocializmusok számára a történelem éppúgy nyitott, mint minden más társadalom számára, ezért nem lehet egyetlen unilineáris módon elképzelni az eltorzult szocializmusok történelmi jövőjét. A lehetséges történelmi perspektívák:

a) *Történelmi szétesés* — lassú elhalás. Az eltorzult szocializmusok egészének szintjén, a birodalmi szinten a történelmi szétesés és a lassú elhalás elkezdődött. A szocializmusok egyes országaiban a szétesés és a struktúrák történelmi elhalása különböző mértékben előrehaladt.

Marxot parafrázálva azt mondhatjuk, hogy nem a piac, az állam, a jog, a politikum van elhalásra ítélve, hanem a kapitalista társadalmak mechanikus tagadása révén kialakult, eltorzult szocializmusok.

b) A *szétrobbanás* alternatívája a történelem során többször elindult, de végül is a birodalmi szintű szocializmus egésze meg tudta akadályozni az egyes konkrét eltorzult szocializmusok szétrobbanását. (Lásd 1956, 1968, 1981.) A birodalmi szocializmus egészének szétesése és lassú elhalása következtében az egyes konkrét létező szocializmusok szétrobbanását a birodalom egésze már nagy valószínűséggel nem tudja megakadályozni.

Az eltorzult szocialista társadalmak belső strukturális válsága társadalmi-

politikai *forradalomba* torkolhat, ami a rendszer robbanásszerű megszűné-
séhez és új társadalmi rendszer kialakulásához vezethet.

c) *Rendszerváltás* forradalmi erejű radikális reformokon keresztül. A lé-
tező, eltorzult szocialista társadalmak rendszerváltása leginkább Magyaror-
szágon haladt előre. A rendszerváltás előzménye a kapitalista társadalmat
mechanikusan tagadó és megszüntető oktrojált szocializmus kialakulása.
A diktatórikus, erőszakkal oktrojált, eltorzult szocializmus fölött eljárt az
idő, hosszabb távon nem tartható fenn. Mivel a történelem az eltorzult szo-
cialista társadalmak számára is nyitott, ezért legalább három markánsan el-
térő történelmi alternatívát vázolhatunk fel.

1. Az eltorzult szocializmus megdöntése társadalmi forradalom keretében
és a *demokratikus szocializmus* megteremtése. A demokratikus szocializmus
megteremtése tehát rendszerváltást jelent, s nem az eltorzult szocializmus
megreformált változatát. A demokratikus szocializmus tagadja és elveti az
eltorzult szocializmus minden formációsztű jellemzőjét, így: a kapitalizmus
mechanikus tagadását; a bürokratikus kizsákmányolást, a diktatórikus politi-
kai berendezkedést, az ideológia uralmát és az ideokratikum jegyében meg-
szervezett társadalmat és a politikai rendszer túldetermináló szerepét. A de-
mokratikus szocializmus pozitív programja értékközpontú, és a nyugat-euró-
pai demokratikus szocializmusok elveihez és gyakorlatához igazodik.

2. A kapitalizmust mechanikusan tagadó struktúrák lebontása és felzár-
kózás a fejlett kapitalista társadalmak gazdasági, politikai berendezkedésé-
hez, amit lényegileg egy *megkéssett kapitalista modernizációs* útnak nevezhe-
tünk. A megkéssettség nemcsak a perifériára szorítottságból, hanem a mintegy
40-éves történelmi zsákutcából és a szerves fejlődés megszakítottságából fa-
kad.

3. Nem elképzelhetetlen valamiféle eredeti magyar út megtalálása, amely-
nek során sor kerül nemcsak a szerves fejlődés megszakítását megelőző tár-
sadalom életképes strukturális elemeinek visszaépítésére, hanem egyúttal
olyan új gazdasági, tulajdonosi, politikai, kulturális, társadalmi struktúrák,
intézmények kialakulására is sor kerül, amelyek a most kialakuló reform-
programokból bontakoznak ki.

Az eltorzult diktatórikus és kizsákmányoló szocializmus magyarországi
válfaja lényegileg életképtelen, zsákutcás berendezkedés, amely egy ideok-
ratikus társadalomkép jegyében mechanikusan tagadta a kapitalista tulaj-
dont, a piaci gazdálkodást, a polgári politikai berendezkedést. Ez az út tör-
ténelmileg zsákutcának bizonyult, történelmi perspektívában megreformálha-
tatlan. A magyar társadalom történelmi jövője nyitott a demokratikus szo-
cializmus felé éppen úgy, mint más, így például egy felzárkózó megkéssett
kapitalista modernizáció, vagy egy eredeti magyar út és történelmi alterna-
tíva felé is.

1989. november 7.